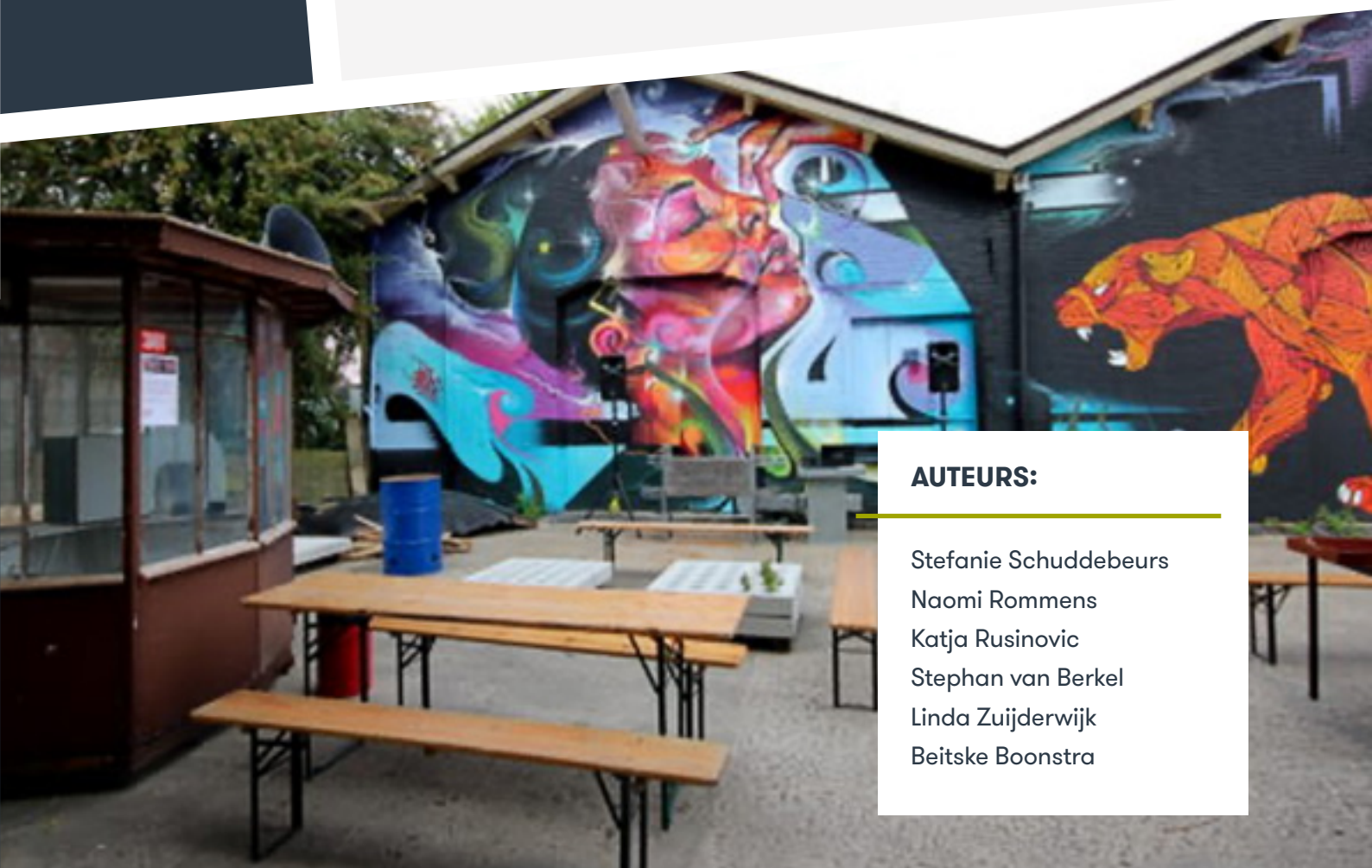

HAAGSE PLACEMAKING IN BEELD

Een analyse van placemaking-initiatieven in Den Haag

AUTEURS:

Stefanie Schuddebeurs
Naomi Rommens
Katja Rusinovic
Stephan van Berkel
Linda Zuiderwijk
Beitske Boonstra

COLOFON

© 2022 De Haagse Hogeschool

Kenniscentrum Governance of Urban Transitions

De Haagse Hogeschool

Johanna Westerdijkplein 75

2521 EN Den Haag

www.dehaagsehogeschool.nl

ISBN: 9789083224374

Mei 2022

INHOUDSOPGAVE

1. Introductie	4
2. Onderzoeksmethode	6
2.1 Methode van dataverzameling	7
2.2 Methode van data-analyse	7
3. Analyse Haagse placemaking initiatieven	8
3.1 Initiatieven op de kaart	9
3.2 Transformatie	10
Strategische placemaking in Den Haag – economische ontwikkeling voorop	11
Haagse tactische placemaking – bewoners nemen het voortouw	12
Haagse creatieve placemaking - van graffiti tot wijkonderzoek	13
Standaard placemaking – structurele groene oases	13
3.3 Samenwerking en rolverdeling binnen placemaking initiatieven	14
Voortrekkersrol wisselt – samenwerking onmisbaar	14
Perspectieven op de rol van de gemeente	15
3.4 Thuisgevoel	15
Thuisgevoel: een kwestie van gemeenschapsgevoel en eigenaarschap?	16
Gemeenschapsgevoel	16
Eigenaarschap	17
4. Reflectie en discussie	18
Reflectie	19
Thuisgevoel en betrokkenheid	19
Discussie	19
Referenties	20
Bijlagen	22
Bijlage 1: Overzicht Haagse placemaking initiatieven	22
Bijlage 2: Toelichting buiten beschouwing gelaten initiatieven	23

01

INTRODUCTIE

De gemeente Den Haag zet zich de komende jaren in voor het ontwikkelen van een Haagse placemakingaanpak. Het doel hiervan is om partijen in positie te brengen om hun eigen woon- en leefomgeving te verbeteren, waarin ze zich thuis voelen, en (informeel) eigenaar zijn van de publieke ruimte die ze gebruiken.¹ De placemakingaanpak van de gemeente Den Haag kent daarbij drie sporen: inspireren, kennis ontwikkelen & delen en doen.

Als onderdeel van het spoor *kennis ontwikkelen & delen*, zijn we in opdracht van de gemeente Den Haag een onderzoek gestart naar placemaking in Den Haag. Dit onderzoek met een looptijd van een jaar is in november 2021 van start gegaan en bestaat uit drie fasen. Deze rapportage is het eindproduct van de eerste fase welke als doel heeft om een kennisbasis te leggen voor Haagse placemaking, vanuit de literatuur en empirie.

Opvallend is dat placemaking een veel gehanteerde term is, die ook een lange historie kent, maar dat de definities van placemaking veelal onduidelijk en uiteenlopend zijn. Daarmee is ook niet altijd helder welke initiatieven tot placemaking gerekend kunnen worden. Vallen bewoners die op eigen initiatief tuinmeubels op straat plaatsen, een horecaondernemer die de stoep anders inricht, of publiek hergebruik van een leegstaande pand ook onder placemaking? En waarom wel of niet? Wanneer noemen we iets "placemaking" en met welk doel? Om deze vragen te beantwoorden hebben we allereerst een (inter-)nationale literatuurstudie uitgevoerd. De resultaten van deze literatuurstudie zijn terug te vinden in *Deel I: Placemaking ontrafeld*. Uit deze studie blijkt dat ondanks de verschillende definities, de omschrijvingen veelal terug te leiden zijn naar de kern van het woord, namelijk place-making of 'plek maken'. Placemaking kan gedefinieerd worden als het proces waardoor ruimte (space) wordt getransformeerd tot een betekenisvolle plek (place).

Vervolgens hebben we – op basis van deze literatuurstudie – verschillende Haagse placemaking initiatieven nader onderzocht. Hiervoor hebben we gebruik gemaakt van de typologie van Wyckoff (2014) die een onderscheid maakt tussen standaard, strategische, tactische en creatieve vormen van placemaking. In *deel II Haagse placemaking in beeld* analyseren we verschillende vormen van Haagse placemaking. We beschrijven waar de placemaking initiatieven zich bevinden in Den Haag, welke typen placemaking zich voordoen en wat hen kenmerkt. Deze studie laat zien dat zowel de tijdelijke invulling van het Leegwaterplein als de Wij-WeiBank tot placemaking gerekend kunnen worden.

We hopen dat beide studies professionals, stadmakers, ondernemers, ambtenaren en buurtbewoners inspireren en duidelijkheid verschaffen in wat onder placemaking wordt verstaan en welke verschillende vormen van placemaking zich voordoen in Den Haag, en in andere steden.

Tot slot willen we alle respondenten van harte bedanken die tijdens interviews hun ervaringen met placemaking met ons hebben gedeeld. Ook spreken we graag onze dank uit voor het werk van onze studenten Mees Kamps en Denise Jonker.

Den Haag, mei 2022

2.

ONDERZOEKS- METHODE

2.1 Methode van dataverzameling

De dataverzameling bestaat uit twee onderdelen: enerzijds een inventarisatie van 56 Haagse initiatieven die op enige wijze verband zouden houden met placemaking en anderzijds 10 verdiepende interviews met initiatiefnemers van placemaking projecten.

De inventarisatie van 56 initiatieven is tot stand gekomen als onderdeel van een afstudeeropdracht van Mees Kamps, student bedrijfskunde aan de Hogeschool Rotterdam tussen september 2021 en januari 2022. De initiatieven zijn aangedragen vanuit het netwerk van de gemeente en aangevuld met suggesties uit de interviews.

2.2 Methode van data-analyse

Van de 56 initiatieven die zijn opgenomen in de oorspronkelijke dataverzameling, zijn er 18 initiatieven buiten beschouwing gelaten in deze analyse. Dit betreft initiatieven die verwijzen naar moties of beleidsplannen omtrent placemaking, welke beleidsmatig wel verwant zijn aan placemaking, maar zelf geen placemaking initiatieven betreffen. Daarnaast zijn er initiatieven buiten beschouwing gelaten waar te weinig informatie over beschikbaar is of die zich nog in een prille ideeënfase bevinden.

De inventarisatie van Mees Kamps verschafte de onderzoekers een eerste beeld per initiatief. Zo is beschreven welke ingreep of verandering in de publieke ruimte is bewerkstelligd, welke activiteiten plaatsvonden of plaatsvinden, wat de nagestreefde doelstelling is alsmede wie het initiatief heeft genomen en waar dit alles zich afspeelt.

Naar aanleiding van de literatuurstudie is deze inventarisatie inhoudelijk verder aangevuld via deskresearch, met inachtneming van de volgende vragen:

- Hoe is de financiering rond het initiatief georganiseerd?
- Wat is de (inzet op) betrokkenheid van bewoners?
- Wat is de looptijd van het project?
- Wat is bekend over de betrokkenheid van andere partijen dan de initiatiefnemer?
- Is de initiatiefnemer tot op heden ook de leidende partij of is dit overgedragen?

Ten behoeve van de analyse van de diverse placemaking initiatieven zijn de initiatieven gecodeerd op diverse kenmerken van de typen placemaking, waaronder doelstelling, duur en werkwijze. Hierna zijn de initiatieven ingedeeld in Wyckoff's typologie, na bespreking van elk initiatief tussen de onderzoekers om de betrouwbaarheid van de indeling te vergroten.

Ook zijn de tien interviews gecodeerd middels het softwareprogramma Atlas.ti door drie onderzoekers, aan de hand van de hierboven beschreven kenmerken. De interviews boden verdiepende informatie over de drie kernelementen van placemaking: transformatie, thuisgevoel en betrokkenheid. Om de betrouwbaarheid te waarborgen zijn alle interviews door meerdere onderzoekers gecontroleerd en aangevuld in codering waar nodig.

Het is belangrijk op te merken dat de dataverzameling op twee manieren selectief van aard is. Enerzijds doordat de dataverzameling met name is aangedragen vanuit de gemeente. Anderzijds omdat in de analyse gekozen is om een aantal van deze initiatieven buiten beschouwing te laten. De lijst met alle initiatieven is te vinden in bijlage 1. Een overzicht van de initiatieven die buiten beschouwing gelaten zijn in dit onderzoek vindt u in bijlage 2.

3.

ANALYSE HAAGSE PLACEMAKING INITIATIEVEN

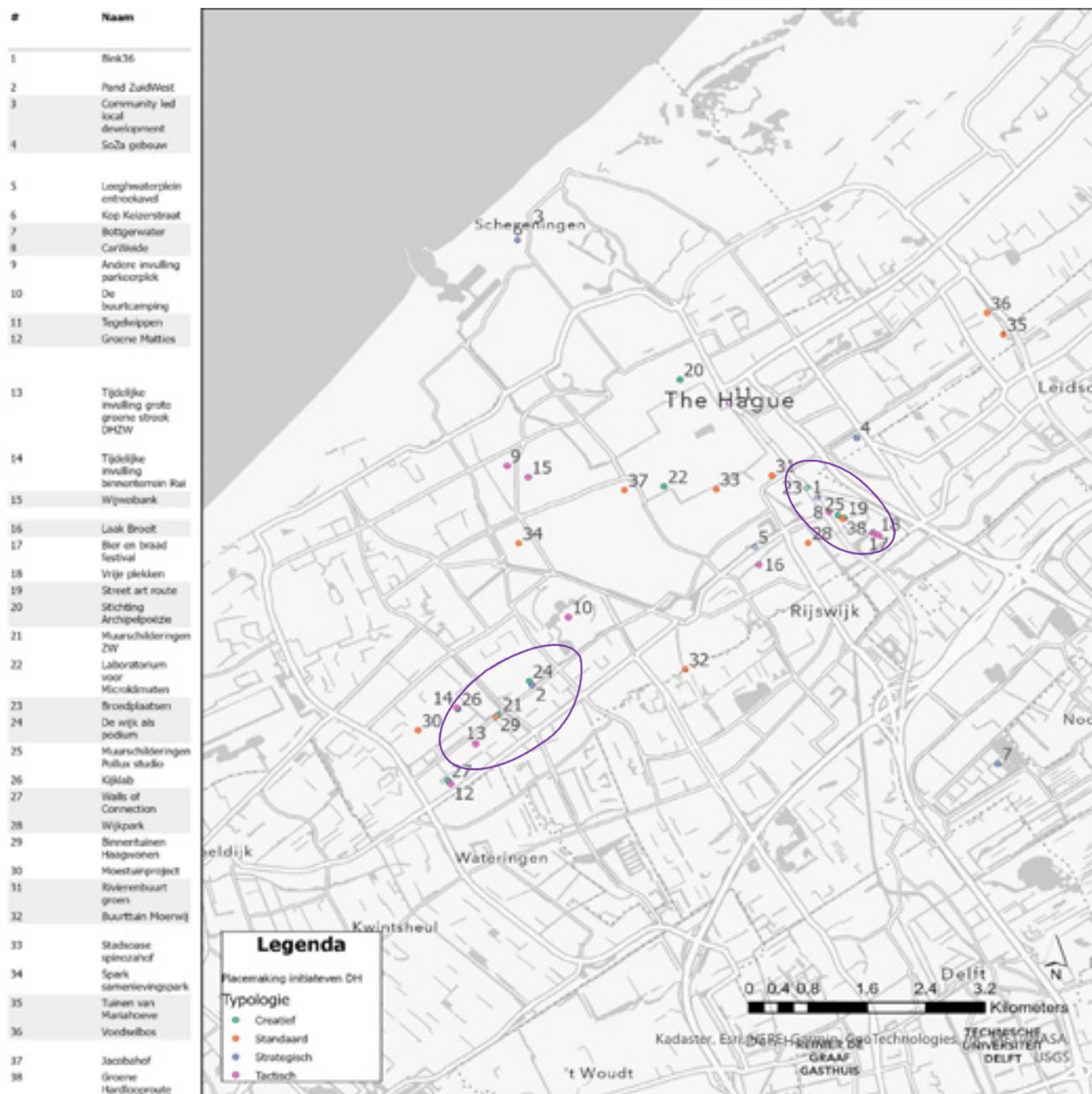

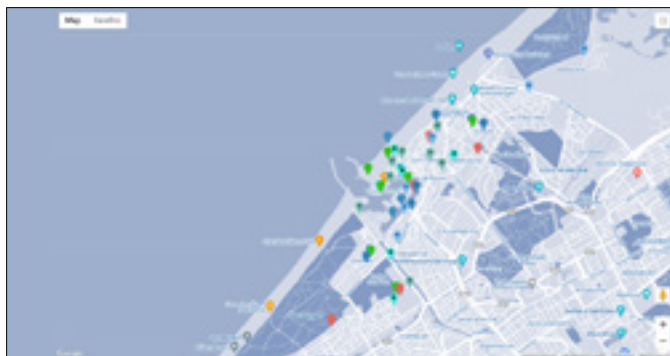
3.1 Initiatieven op de kaart

In figuur 1 zijn de 38 initiatieven op de kaart van Den Haag weergegeven om een beeld te krijgen van de verspreiding van de initiatieven in de stad. Deze kaart is tot stand gekomen met behulp van computerprogramma ArcGIS.

Figuur 1: Kaart van Haagse placemaking initiatieven

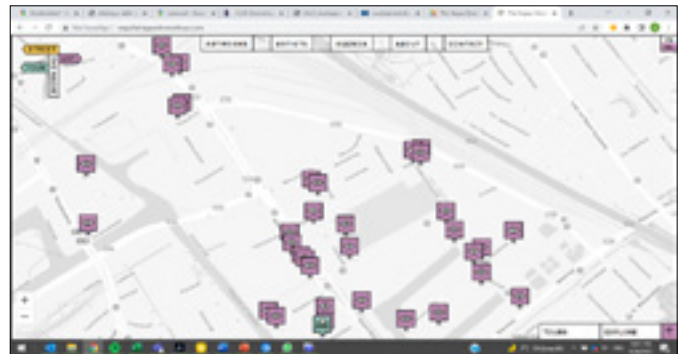
De verdeling van initiatieven over de stad kent op twee plekken een opvallende clustering, welke is aangegeven met paarse cirkels. Zo zien we met name in Den Haag Zuidwest en rond het Central Innovation District uitlopend in de Binckhorst een opeenstapeling van initiatieven, wat ook samenvalt met de extra aandacht die vanuit het stadhuis aan deze twee gebieden wordt besteed via diverse beleidsinterventies. Ook zien we gebieden op de kaart zonder of met weinig placemaking initiatieven. Zoals al is opgemerkt in paragraaf 2.2 hoeft dit beslist niet te betekenen dat er op die plekken geen initiatieven aanwezig zijn, maar kan dit ook een effect zijn van onze dataverzameling die enigszins selectief van aard is geweest. Enerzijds doordat de dataverzameling met name is aangedragen vanuit de gemeente. Anderzijds omdat in de analyse gekozen is om een aantal van deze initiatieven buiten beschouwing te laten.

Figuur 2: Kaart van achterliggende initiatieven onder Haags placemaking initiatief nr 3, CLLD Scheveningen.
Bron: website www.initiatiefopscheveningen.nl

Hoewel alle initiatieven op dezelfde wijze zijn gemarkeerd op de kaart, is het van belang op te merken dat de initiatieven van elkaar verschillen voor wat betreft de schaal waar het initiatief betrekking op heeft. Zo hebben sommige initiatieven zoals de WeiWijBank (nr. 15) betrekking op een zeer specifieke locatie in Den Haag, te weten de alternatieve invulling van één parkeerplaats in de Weimarstraat. Anderen daarentegen zoals bijvoorbeeld KijkLab (nr. 26) hebben betrekking op wijkniveau, in dit geval Den Haag Zuidwest. In dat geval is het initiatief gemarkeerd in het midden van de wijk.

Tot slot hebben sommige initiatieven, zoals Community Led Local Development (nr. 3), betrekking op een heel stadsdeel en bestaat dit initiatief zelf weer uit meerdere kleinere initiatieven (zie figuur 2 voor een overzicht vanuit CLLD zelf). Ditzelfde geldt voor Street Art Route Binckhorst, die als nr. 19 een centrale plek is toegewezen, terwijl zij vele plekken in de Binckhorst beslaat zoals duidelijk wordt uit de kaart van de Street Art Route zelf (figuur 3).

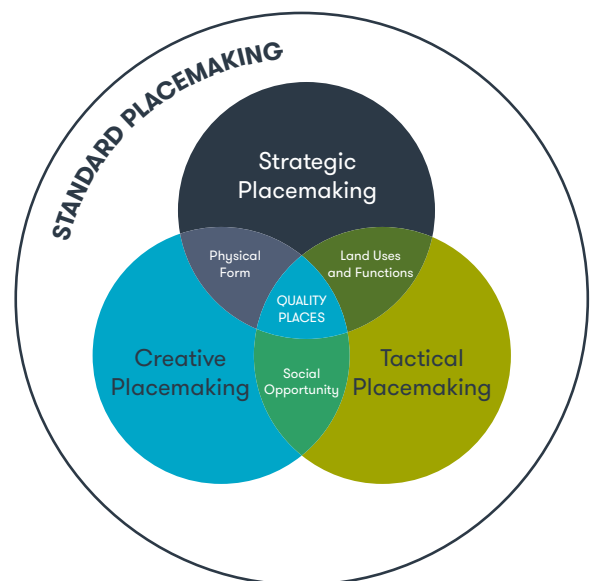

Figuur 3: Kaart van projecten onder Street Art Route in de Binckhorst, placemaking initiatief nr X.
Bron: website www.thehaquestreetarttour.com.

3.2 Transformatie

Aan de hand van de inventarisatie zijn de 38 initiatieven ingedeeld naar de typologie van Wyckoff (2014): standaard, strategische, tactische en creatieve placemaking. Deze verschillende typen zijn in detail uiteengezet in paragraaf 2.1 van de literatuurstudie. Zoals te zien in figuur 4, kunnen de verschillende typen placemaking ook overlappen. In tabel 1 zijn de vier typen placemaking kort uiteengezet.

Zie hieronder een versimpelde versie van de typologie van Wyckoff.

Figuur 4: vier typen placemaking (uit Wyckoff, 2014, p.3)

Tabel 1: Kernelementen typologie Wyckoff

Vorm	Kernelementen
Standaard	<ul style="list-style-type: none"> 'Overkoepelende' placemaking waarbij er sprake is van: <ul style="list-style-type: none"> Een interventie in de publieke ruimte die bijdraagt aan de creatie van 'quality places' Waarbij omwonenden betrokken en geactiveerd worden om deel te nemen Wordt zichtbaar via diverse projecten en activiteiten, van klein tot groot maar met langere termijn in gedachten
Strategisch	<ul style="list-style-type: none"> Specifieke vorm van placemaking met als centraal element het geven van een economische impuls Op gerichte locaties, meestal in het centrum of in specifieke, vaak drukbevolkte gebieden Meestal zijn dit langere termijn investeringen
Tactisch	<ul style="list-style-type: none"> Doelbewust, maar minder gericht op economische impuls, meer op verbetering leefomgeving en sense of place Vaak tijdelijke activiteiten en kleinere projecten om te experimenteren met verbeteringen
Creatief	<ul style="list-style-type: none"> Initiatieven waarbij kunst in de openbare ruimte centraal staat Vaak betreft het kunstvormen ingezet als placemaking methode, soms ook placemaking initiatieven rond een kunstcentrum zelf

Door de Haagse placemaking initiatieven te spiegelen aan de typologie van Wyckoff (2014), wordt inzichtelijk welke vormen van placemaking voorkomen in Den Haag en wat deze types kenmerkt. De verschillende vormen van placemaking worden hieronder uiteengezet en geïllustreerd aan de hand van Haagse voorbeelden.

Strategische placemaking in Den Haag – economische ontwikkeling voorop

Van de 38 bestudeerde initiatieven zijn er 7 initiatieven gekwalificeerd als voorbeelden van strategische placemaking. Deze initiatieven hebben onder andere het stimuleren van economische ontwikkeling als achterliggend doel, om een wijk of gebied meer op de kaart te zetten. Zie tabel 2 voor een overzicht van de initiatieven die wij als strategisch hebben aangeduid.

Tabel 2. Voorbeelden van strategische placemaking

Haagse voorbeelden van strategische placemaking
Binck36 - verzamel pand voor innovatieve en/of creatieve ondernemers
Pand Zuidwest – ingevuld als verzamel pand met kleine ondernemers
Community led local development (CLLD): Europese subsidie voor economische initiatieven in Scheveningen
Tijdelijke invulling pand voormalig Sociale Zaken (met o.a. Pitzstop en Anna & Co)
Tijdelijke invulling Leegwaterplein
Herinrichting Keizerstraat, Scheveningen, waaronder verbinden met boulevard
Creëren voorzieningen Bottgerwater (Leidschenveen)

Strategische placemaking in Den Haag omvat, zoals tabel 2 laat zien, de invulling van enkele grote leegstaande panden op strategische plekken in wijken (voormalig pand MinSZW bij station Laan van NOI, Binck36 als eyecatcher binnen de Binckhorst en Pand ZuidWest) die allen huisvesting bieden aan startende ondernemers en meer reuring rond het pand en in het gebied teweeg willen brengen. Het is daarbij opvallend dat deze panden zich alle drie bevinden in voor Den Haag prioritaire gebieden.

Pand ZuidWest

In het voormalige V&D gebouw is een tijdelijke invulling door verschillende ondernemers. Deze invulling heeft een tijdelijk karakter omdat het pand nog in ontwikkeling is. De ondernemers zijn lokaal actief en vaak op kleinschalig niveau. Dit zorgt ervoor dat ze vaak niet genoeg ruimte hebben voor hun onderneming, maar te klein zijn om zelf een pand te huren.

Ook is het CLLD-programma onder strategische placemaking geschaard, door de economische doelstelling die het programma beoogt. Zo omschrijft een initiatiefnemer vanuit de gemeente:

“ Ik werkte toentertijd bij de afdeling Economie en CLLD is een Europees subsidieprogramma dat economische ontwikkeling beoogt, waarbij bewoners en maatschappelijke organisaties en ondernemers samen bepalen hoe dat kan worden bevorderd. Vandaar hebben we bedacht dat het een kansrijk instrument kan zijn om Scheveningen te ontwikkelen. Zo is het begonnen, vanuit: dit kunnen we goed gebruiken voor ons economisch beleid en onze relatie met Scheveningen. ”

Met deze bredere economische doelstelling onderscheidt het programma zich dus van meer 'standaard' placemaking, waar het doel is om een *Quality Place* te creëren: actieve en unieke plekken waar mensen zich graag begeven.

Naast deze voorbeelden van strategische placemaking is er ook sprake van initiatieven omtrent de (tijdelijke) herinrichting van belangrijke knooppunten in wijken (Leegwaterplein, Keizerstraat). Sommige van deze initiatieven zijn echter lastig te onderscheiden van meer rechttoe rechtaan gebiedsontwikkeling. Een voorbeeld hiervan is het voorstel om het Bottgerwater in Leidschenveen aantrekkelijker te maken door het aanleggen van vlonders en het mogelijk maken van horeca. Het onderscheid tussen placemaking enerzijds en het simpelweg aanleggen van infrastructuur anderzijds is hier lastig te maken, ook door de beperkte hoeveelheid data die we over dit initiatief hebben verkregen.

De analyse laat zien dat de gemeente Den Haag in alle gevallen van strategische placemaking een belangrijke voortrekkersrol heeft, welke sterk doet denken aan de beschreven top-down benadering in paragraaf 2.3 van de literatuurstudie. De gemeente initieert, heeft de regie en faciliteert. Denk aan het openstellen van leegstaande panden voor ondernemers of het anders inrichten van de openbare ruimte in de Keizerstraat in Scheveningen. De uitvoering wordt vaak bij (sociale) ondernemers belegd. Het doel lijkt in alle gevallen een bepaald gedeelte van de stad op de kaart te zetten en deze economisch nieuw leven in te blazen. In tegenstelling tot andere vormen van placemaking die hieronder worden beschreven waarbij bewoners onder andere een initiërende rol hebben, komt de betrokkenheid van bewoners bij deze voorbeelden van strategische placemaking uit de verzamelde data niet duidelijk naar voren. Het lijkt alsof deze betrokkenheid niet door het hele proces verweven is, maar om hier met zekerheid uitspraken over te doen, is verdere verdieping van deze initiatieven nodig.

Haagse tactische placemaking – bewoners nemen het voortouw

Van de 38 initiatieven zijn er 11 initiatieven als tactische placemaking gekwalificeerd. Deze kenmerken zich, zoals ook in de literatuurstudie is omschreven, door hun tijdelijke en soms ook experimentele karakter waarbij kleine tot middelgrote veranderingen in de openbare ruimte worden doorgevoerd. Zie het totaaloverzicht in tabel 3.

Tabel 3. Voorbeelden van tactische placemaking

Haagse voorbeelden van tactische placemaking
CarWeide: groen broeinest en ontmoetingsplek op oude kavel Karwei
Andere invulling parkeerplaatsen Bomenbuurt
Buurtcamping Zuiderpark
Groen in plaats van tegels ('tegelwippen')
Groene matties: Moestuinen als ontmoetingsplek Den Haag Zuidwest
Andere invulling groene strook in Den Haag Zuidwest (onderdeel plan tijdelijkheid DHZW)
Tijdelijke voorzieningen in binnentuinen Ruimzicht (Den Haag Zuidwest)
WijWeiBank Weimarstraat (onderdeel Wij Weimar): ontmoetingsplek
Laak broeit (plannen om Laak groener te maken vanuit bewonersorganisatie)
Bier en braad Festival Binckhaven
Vrije plekken voor ondernemers Binckhaven om invulling te geven

De Haagse tactische initiatieven blijken vaak te gaan om vergroening. Denk aan het "tegelwippen" waarbij men door heel Den Haag (en Nederland) wordt aangemoedigd om kleine geveltuintjes te maken. Maar we zien ook het voorbeeld van een andere invulling van braakliggend terrein CarWeide in de Binckhorst of de andere tijdelijke invulling van een binnentuin of groene strook in Zuidwest.

CarWeide

Op de locatie van de voormalige Karwei in de Binckhorst, heeft Bincks Groen de kans gekregen om invulling te geven aan de gebieden rondom het afgebroken pand, wat nu als parkeerplaats fungeert. Dit komt voort uit een behoefte van bewoners, die graag meer groen wilden zien in de wijk. Het is een tijdelijk project waar de komende vijf jaar invulling aan wordt gegeven.

Bij het vergroenen van de omgeving rondom de nieuwe parkeerplaats heeft Bincks Groen meerdere partners. Ze werken samen met bijvoorbeeld gemeente en provincie, maar ook met ontwikkelaars. Deze partijen komen bijeen om zich in te zetten voor de grootschalige strategie om het gebied in ontwikkeling te vergroenen, waar het project CarWeide een onderdeel van is. Hierbij bestaat het doel niet enkel uit vergroenen, maar ook uit het creëren van ontmoetingsplekken voor toekomstige bewoners. Echter, dit initiatief is wel onderdeel van de grootschalige ontwikkeling van de Binckhorst. De afgelopen tijd en de komende jaren zal de Binckhorst zich nog verder ontwikkelen van industrieterrein naar een gebied met meer nieuwbouw.

Foto: WijWeiBank – Bron: Fonds1818

Naast het anders inrichten van braakliggend terrein of het actief groener maken van de openbare ruimte, beslaat tactische placemaking in Den Haag ook het tijdelijk anders inrichten van parkeerplaatsen zoals in de Bomenbuurt of in Segbroek. De invulling varieert van terrasjes tot fietsvlonders tot een ontmoetingsplek, zoals de WijWeiBank.

De Haagse voorbeelden van tactische placemaking zijn voornamelijk geïnitieerd en gedragen door bewoners of maatschappelijke organisaties, waarbij de gemeente een meer faciliterende rol heeft. Dit is interessant genoeg

een omgekeerde beweging ten opzichte van strategische placemaking, waarbij juist de gemeente het initiatief nam. Bij tactische placemaking zien we dat bewoners vaker eigenaarschap lijken te hebben over het initiatief en de gemeente als partner in beeld komt voor het mogelijk maken van de initiatieven en wegnemen van belemmeringen. Denk aan het afgeven van vergunningen voor de tijdelijke buurtcamping in het Zuiderpark of het gebruik van de parkeerplaats ten behoeve van een tijdelijke WijWeiBank.

Toch is de rolverdeling in de samenwerking niet zo zwart wit als de bovenstaande observatie doet vermoeden. De tijdelijke invulling van plekken in de Binckhorst door ondernemers is bijvoorbeeld een initiatief vanuit de overheid. Ook ontstaat er af en toe een geheel eigen dynamiek in de samenwerking tussen bewoners en overheid, zoals bij het tactische placemaking initiatief in de Bomenbuurt rond de herinrichting van parkeerplaatsen. Uit een eerste inventarisatie onder bewoners van de Bomenbuurt over hun visie op de toekomst van de wijk kwam naar voren dat er meer ruimte voor groen, speelplekken en fietsenstallingen gewenst was. Tegelijkertijd moest de komende jaren de wijk op de schop vanwege de vervanging van de riolering en om de wijk ook meer toekomstbestendig te maken voor klimaatverandering. Deze twee elementen hebben ervoor gezorgd dat het stadsdeel momenteel een actieve rol vervult in het mogelijk maken van tactische placemaking; zij zetten een challenge uit om sociale ondernemers parkeerplekken tijdelijk anders te laten invullen. Zo is een bewonersbehoefte en beleidsmatige wijkontwikkeling samengekomen in een tactisch placemaking initiatief.

Haagse creatieve placemaking - van graffiti tot wijkonderzoek

We onderscheiden negen Haagse initiatieven die kunst gebruiken als methode. Daarvan heeft een groot deel betrekking op het aanbrengen van kunst op muren, zoals graffiti, muurschilderingen en poëzie. Andere voorbeelden zijn een eendaags kunstzinnig festival "De wijk als podium" en "KijkLab ZuidWest" waar kinderen de wijk in beeld brengen met foto's. Zie tabel 4 voor het totaaloverzicht.

Tabel 4. Haagse voorbeelden van creatieve placemaking

Haagse voorbeelden van creatieve placemaking
Street Art Route Binckhorst
Stichting Archipeloezie
Muurschilderingen ZuidWest (Henk Augustijn, in samenwerking met bewoners)
Laboratorium voor Microklimaten, zoals Binnenhofpark
Broedplaatsen (stadsbreed, specifiek ook Binckhorst)
De wijk als podium, Theater Dakota, Leyweg
Muurschildering Pollux Studio
KijkLab Zuidwest – visueel veldonderzoek in de wijk door en met kinderen
Walls of connection – voorgenomen graffiti met bewoners

De meeste creatieve placemaking initiatieven worden uitgevoerd door maatschappelijke organisaties of sociaal ondernemers. Enkel de stichting Archipeloezie lijkt gerund door bewoners. Wel worden bewoners bij de andere initiatieven vaak meegenomen in de planvorming, zoals omschreven in het voorbeeld hieronder. Alle initiatieven beschikken over een vorm van subsidie vanuit de gemeente of derden om uitvoering mogelijk te maken.

KijkLab Zuidwest

Door middel van storytelling en fotografie wil KijkLab bewustwording creëren, communicatie stimuleren en onderzoek doen. Dit gebeurt samen met buurtbewoners. In Den Haag Zuidwest onderzocht KijkLab de behoeftes van bewoners in de wijken, om te kunnen anticiperen op de grote fysieke herstructurering die op de planning staat.

Het onderzoek geeft een letterlijk inkijkje in de belevingswereld van bewoners door middel van portretten, verhalen en quotes die door kunstenaars en door kinderen uit de wijk zijn verzameld. De opgehaalde input is vertaald naar een visueel verslag welke als onderlegger en vertrekpunt dient bij planvorming voor de vernieuwing van de wijk. Zo wordt via creatieve middelen de betrokkenheid en het thuisgevoel van bewoners in de wijk in beeld gebracht via dit placemaking initiatief.

In het algemeen lijken de initiatieven van creatieve placemaking wat op zichzelf te staan. Zo is uit de tot nu toe verzamelde informatie vaak niet duidelijk of ze zijn ingebed in grotere projecten, waarbij KijkLab een positieve uitzondering is. Ook hebben ze in de regel een eenmalig karakter (bijv. de wijk als podium). Enkel de broedplaatsen lijken een wat langere termijn voor ogen te hebben, naast de kunstuitingen op muren die vaak een duurzaam karakter hebben. Toch betreft dit eenmalige interventies (het aanbrengen van een schildering) waarvan niet zeker is wat de blijvende dynamiek en invloed op het gevoel van plek is.

Standaard placemaking – structurele groene oases

De elf initiatieven die we onder standaard placemaking ingedeeld hebben, zijn allen projecten die een wijziging hebben aangebracht in de openbare ruimte, waarbij diverse partijen betrokken zijn en welke het thuisgevoel ten positieve pogen te beïnvloeden. De projecten hebben met elkaar gemeen dat ze zich inzetten voor groene plekken in de stad, waarbij het creëren van ontmoetingsmogelijkheden een belangrijke tweede overeenkomst is. Zie tabel 5 voor een totaaloverzicht van alle 11 standaard placemaking initiatieven.

Tabel 5. Haagse voorbeelden van standaard placemaking

Voorbeelden standaard placemaking
Transformatie Cromvlietplein tot wijkpark
Opknappen binnentuinen Den Haag Zuidwest (Haagwonen)
Moestuinen in binnentuinen - Bouwlust
Rivierenbuurt groen (beweging van wijkbewoners)
Buurttuin Moerwijk
Stadsoase Spinozahof: duurzame ontmoetingsplek midden in Stationsbuurt
Spark samenlevingspark
De Tuinen van Mariahoeve
Voedselbos Mariahoeve
Jacobahof (stadsboerderij nieuw leven ingeblazen door omwonenden)
Groene hardlooprouten Binckhorst

De voorbeelden van standaard placemaking lijken qua doelstelling enigszins op de tactische placemaking initiatieven in Den Haag: ze richten zich allen op vergroening en worden meestal geïnitieerd en gedragen vanuit buurtbewoners, waarbij voor financiering gesteund wordt op subsidies van gemeente en stichtingen. Wat de projecten onderscheidt van tactische placemaking is de duur van het project: waar bij tactische placemaking vaak tijdelijke projecten worden gestart als experiment om te zien wat aanslaat, zijn de voorbeelden van standaard placemaking uit deze analyse structureler van aard. Een tweede onderscheidend element is dat we bij standaard placemaking ook de woningcorporaties een belangrijke rol zien innemen in het initiëren van projecten in binnentuinen.

3.3 Samenwerking en rolverdeling binnen placemaking initiatieven

Voortrekkersrol wisselt – samenwerking onmisbaar

Vanuit de analyse van de 38 initiatieven kan worden geconcludeerd dat de rol van initiatiefnemer en uitvoerder wisselt per type initiatief. Waar bij strategische placemaking meestal een belangrijke voortrekkersrol ligt bij de gemeente Den Haag, die vervolgens de uitvoering regelmatig bij andere partijen belegt, zien we dat de tactische en standaard placemaking initiatieven vaak bij bewoners of maatschappelijke organisaties starten en daar ook door worden gedragen en uitgevoerd. Creatieve placemaking wordt vaak door maatschappelijke organisaties van de grond getild.

Tegelijk zien we vanuit de inventarisatie dat bij veel initiatieven een grote groep aan partners samenwerkt, ongeacht wie het initiatief heeft genomen. Samenwerking wordt door initiatiefnemers ook als een belangrijk element voor succes benoemd. Een respondent merkt hierover op:

“ Ik denk als je het hebt over het geheime ingrediënt [voor succes, red] dat het ook belangrijk is om te zoeken naar die samenwerking met partijen als de gemeente, ontwikkelaars en provincie. Dus die partijen die ook echt betrokken zijn en verantwoordelijk zijn voor de ontwikkeling van zo'n gebied. Niet dat je iets in de marge ergens doet maar juist ook commitment naar de plek en partijen daaraan verbindt. Dat is ook weer wederzijds, je wilt echt een samenwerking met de gemeente, niet alleen een opdracht situatie. ”
(respondent 8)

Een andere respondent gaat meer in op de samenwerking met bewoners en ondernemers:

Rivierenbuurt Groen

De 'Rivierenbuurt groen' is een beweging van wijkbewoners die zich inzetten voor de vergroening van de Rivierenbuurt. Dit doen zij op allerlei manieren, veelal doormiddel van kleinere, tactische ingrepen zoals een plantenbieb, een compostbak en geveltuintjes. De wijk heeft het imago van een 'hitte-eiland' wat bewoners willen tegengaan door de wijk om te vormen tot een groene oase. De projecten werken tevens verbindend, waardoor de sociale cohesie in de Rivierenbuurt wordt versterkt.

Foto: plein op het Haagsch Hof
bron: Algemene Natuurvereniging voor Den Haag e.o.

“ We zijn begonnen met een uitnodiging: hoe kunnen we dit geheel versterken? Dat kan alleen als je het gezamenlijk doet. [We hebben] gewoon alle ondernemers gevraagd. De bewoners hebben we heel snel betrokken; we gaan niet voor onze eigen meerdere eer en glorie zo’n programma starten. ” (respondent 1)

Het feit dat er veel samenwerkingspartners zijn, lijkt soms ook een consequentie van hoe eigenaarschap (bezit van de grond of pand) is georganiseerd. Dat leidt ook regelmatig tot stroperigheid van processen. De volgende respondent vertelt hierover:

“ We weten wel de weg bij wie we moeten zijn [binnen de gemeente, red] maar het is soms nog een beetje rommelig. Ook aan de andere kant van het viaduct is een groenstrook. Idee was: daar gaan allemaal tegels uit, maar nu houdt HTM het weer tegen. Het is gemeentegrond, de gemeente was akkoord maar die moest toch toestemming hebben van de HTM en daar loopt het moeilijk. Daarom is het denk ik nog niet gebeurt. Het zou fijn zijn als er meer terugkoppeling is. ” (respondent 3)

In alle gevallen van placemaking lijken samenwerkingsverbanden onmisbaar. Er zijn vaak veel partners betrokken, al kan dit ook wel eens zorgen voor schuring of onduidelijkheid van rollen.

Perspectieven op de rol van de gemeente

In paragraaf 3.1 werd per type placemaking kort ingegaan op rol van de gemeente. Samengevat was de gemeente vaak initiator en opdrachtgever bij strategische placemaking en juist meer faciliterend (in het bieden van een locatie en vergunningen) bij tactische en creatieve placemaking.

Vanuit de interviews met initiatiefnemers ontstaat een gemengd beeld wat betreft de ervaren communicatie met de gemeente en rolneming van de gemeente. Enkele initiatiefnemers hebben goed contact met de gemeente; ze spreken van een duidelijk aanspreekpunt en prima contact omtrent vergunningen en financiering, waaruit een positieve ondersteunende rol van de gemeente naar voren komt.

Andere respondenten benoemen dat het moeizaam is om contact te leggen met de juiste persoon en dat, als die eenmaal gevonden is, er ook veel tijd overheen kan gaan voor er antwoord komt op vragen. Er wordt ook door respondenten gereflecteerd op de complexiteit van de gemeentelijke organisatie met haar diverse afdelingen en dat dit ook voor vertraging zorgt. Zo geeft een respondent aan: “De gemeente bestaat niet”, waarbij ze uitweidt over de diverse afdelingen en taken en verantwoordelijkheden die op diverse plekken belegd zijn (respondent 1). Ook een andere respondent reflecteert hierop:

“ Waar begin je? Voor die moestuin op een niet gebruikte parkeerplaats, moet je een aanvraag doen via afdeling Parkeren. Maar je moet het ook via je eerste contactpersoon doen van groenbeheer. En die spelen het dan door naar parkeren. Tegelijk, bij ons andere initiatief op een andere locatie in de wijk is er dan weer iemand anders die daarover gaat, afdeling Openbare Ruimte dacht ik. Hoe dan ook, het gaat dus via een contactpersoon en die moet dan weer doorspelen binnen de gemeente dus voordat je al die antwoorden terug hebt duurt soms zo lang. Het zal wel wat beter gaan verwacht ik in de toekomst. Maar ja we wachten nog op allerlei antwoorden ” (respondent 3).

In het interview met een wijkmanager worden deze pijnpunten onderkend. Zo vertelt een respondent:

“ Bewoners moesten echt meegenomen worden in een verhaal en geïnspireerd om de kansen en potentie van zo’n gebied zelf ook te voelen en te zien. Dat is dus niet tegen de bewoners zeggen dit is goed voor u maar stel je voor dat je dit is doet of dat is doet wat vind je daarvan. Dus je moet ook echt investeren in bewoners dat ze ook snappen wat er allemaal wel en niet kan in z’n project. ”

“ Wat lastig is: dan zijn wij op kantoor dingen aan het uitwerken of aanbesteden en dan gebeurt er buiten niks. Dan denken bewoners: “Balen, waren we zo enthousiast, maar zie je, we zijn weer in de maling genomen, we horen niks”. Dan zakt de betrokkenheid dus weg. Je moet eigenlijk continu met de bewoners in contact blijven want dan hou je ze goed aan boord. ” (respondent 5)

Uit de analyse lijkt dus naar voren te komen dat het per situatie verschilt hoe het contact met de gemeente wordt ervaren en of de rol van de gemeente daarmee als ondersteunend en faciliterend wordt gezien. Ook is de gemeentelijke organisatie complex en door haar bureaucratische karakter kan de aanvraag van financiering of goedkeuring van vergunningen rondom een project lang duren. Structureel contact met betrokken bewoners zou dit kunnen verzachten, zodat bewoners het gevoel hebben betrokken te blijven in het proces.

3.4 Thuisgevoel

Naast de *transformatie* van de openbare ruimte zoals omschreven paragraaf 3.1 en de samenwerkingsverbanden die daaromheen ontstaan zoals omschreven in paragraaf 3.2, komen er uit de literatuurstudie nog twee kernelementen van placemaking naar voren: thuisgevoel en betrokkenheid. In deze analyse is ervoor gekozen om ‘betrokkenheid’ niet apart te omschrijven, omdat het verbonden is met zowel de beoogde transformatie, als met het gevoel van plek dat men tracht te

creëren. In de omschrijvingen van de verschillende typen placemaking is al een koppeling gelegd met de betrokkenheid van verschillende actoren, wat ook in deze paragraaf naar voren zal komen.

Thuisgevoel: een kwestie van gemeenschapsgevoel en eigenaarschap?

Het creëren van een 'thuisgevoel', of *sense of place*, draagt bij aan het scheppen van een sterker gemeenschapsgevoel onder degenen die op de desbetreffende plek leven. Als men een plek als betekenisvol ervaart, kan dit de band tussen plekken en hun gebruikers versterken, wat weer kan resulteren in emotionele verbondenheid met de plek (*place attachment*). Dit kan ons voorzien van een zekere mate van welzijn en kan fungeren als een maatstaf voor leefbaarheid.

De beschikbare data van dit onderzoek laat geen uitgebreide analyse toe van het door de verschillende Haagse placemaking initiatieven beoogde of gecreëerde thuisgevoel. De tien interviews zijn namelijk afgenomen met initiatiefnemers of personen die bij een initiatief betrokken zijn, en om een gevoel van plek daadwerkelijk te kunnen meten zou bijvoorbeeld een grootschalige enquête onder bewoners of andere gebruikers van plekken gewenst zijn. Toch is er uit de tien interviews voldoende informatie naar voren gekomen om een beeld te kunnen schetsen van twee belangrijke 'ingrediënten' die een thuisgevoel helpen creëren: versterken van een gemeenschap en het bevorderen van een gevoel van eigenaarschap van gebruikers van een plek. Hieronder worden deze twee kenmerken geïllustreerd aan de hand van voorbeelden.

Gemeenschapsgevoel

In het voormalig ministeriegebouw van Sociale Zaken en Werkgelegenheid wonen tijdelijk 180 statushouders en 180 studenten. In afwachting van de herontwikkeling heeft de gemeente het voormalig kantoorpand omgedoopt tot een plek waar, naast woningen, ook (sociaal) ondernemers werkzaam zijn. Volgens een respondent had de gemeente als onderliggend doel dat de statushouders en studenten ook betrokken zijn bij de bedrijven in het pand, en andersom zou de gemeenschap van sociaal ondernemers ook iets toevoegen aan de landing van de statushouders in Den Haag. Pitzstop ging op verzoek van de gemeente en Anna&Co aan de slag om de gemeenschap te versterken en meer leven in de brouwerij te brengen. Zo werd er een kappersstoel aangeschaft waar elke maandagavond gratis bewoners konden worden geknipt, wat zorgde voor een levendige omgeving waar mensen naartoe kwamen om te pingpongen, kletsen en geknipt te worden. Dit heeft geresulteerd in een activiteitenprogramma, geleid door een aantal statushouders en studenten uit het gebouw. In de woorden van de respondent:

“ De bewoners nemen dan echt het initiatief, om de verhalen van de mensen die er wonen en werken in beeld te brengen en te verwoorden. (...) Maar we proberen er ook voor te zorgen dat de community die zich straks over de stad moet verspreiden overeind kan blijven, opdat ze elkaar weten te vinden en dat er wel ergens een uitvalbasis is. ” (respondent 1)

Waar het gebouw voorheen slechts een kantoorfunctie had, is er nu door inzet van Pitzstop, samen met bewoners en ondernemers, een levendige plek gecreëerd waar mensen graag verblijven. Door de ontstane binding met de plek is de band tussen de plek en haar gebruikers versterkt. Ondanks deze positieve ontwikkelingen, blijft het een tijdelijk initiatief en is het nog maar de vraag of de gecreëerde waarde bestendig kan worden. Volgens deze respondent is dit ook een belangrijk onderwerp voor de gemeente om mee te nemen in de toekomstige planvorming:

“ Dus je kan nadenken over hoe behoud ik dit nou, en hoe zorg ik dat dat in een mooie nieuwe vorm toch terug kan komen? (...) Hoe gaan we om met wat hier gebeurt? Wat is de waarde van de stad voor de gemeente, wat is de waarde voor de nieuwbouw is de vraag van de eigenaren en kijk maar eens wat je dan overeind kan houden. ” (respondent 1)

Foto: Susanne van der Kleij (van I'm Binck)

Een ander voorbeeld waar het streven naar een sterker gemeenschapsgevoel centraal lijkt te staan is de CarWeide in de Binckhorst, een tijdelijke plek voor Bincks Groen. Het betrekken van de buurt is hierbij van groot belang, volgens de hierover geïnterviewde respondent. Enerzijds omdat het leuk is om dit gezamenlijk te doen, anderzijds omdat dit ook nieuwe contacten oplevert: “Op die manier werk je ook weer aan de community en de saamhorigheid die je natuurlijk ook in dat gebied wil hebben en ook nodig hebt om het gebied te laten functioneren.” Ook in dit voorbeeld komt dus naar voren hoe belangrijk het (gezamenlijk) creëren van een thuisgevoel lijkt in het ontwikkelen van een interessant gebied waar mensen graag vertoeven. Het stimuleren van gemeenschapsgevoel lijkt

hierin een belangrijk element, om mensen te binden met de plekken waar ze leven.

Een soortgelijk initiatief wat al in een verder stadium verkeert, is de 'Rivierenbuurt groen', een beweging van wijkbewoners die zich inzetten voor de vergroening van de Rivierenbuurt. Dit doen zij op allerlei manieren, veelal doormiddel van kleinere, tactische ingrepen zoals een plantenbieb, een compostbak en geveltuintjes. Volgens een respondent die hierbij betrokken was, zorgde dit voor veel meer betrokkenheid van verschillende mensen uit de wijk; zo is er een WhatsApp groep opgericht waar mensen groentips kunnen uitwisselen of elkaar vragen kunnen stellen. Het gemeenschapsgevoel werd enorm versterkt door deze verschillende initiatieven aldus deze respondent:

“ Een buurvrouw wilde best een geveltuintje, maar kon het niet zelf. Toen hebben andere burens dat gedaan. Dus die man heeft die dag heel hard gewerkt om hier in de straat een geveltuintje aan te leggen voor de buurvrouw die er zelf niet voor zorgt, dat doen weer andere mensen. Dus het was een heel buurtgebeuren, dat vind ik zo leuk als dat gebeurt. ” (respondent 3)

Doordat wijkbewoners zich verzamelen en door middel van kleine en haalbare vergroeningsinitiatieven de wijk vergroenen, lijkt er een sterker gemeenschapsgevoel ontstaan en hiermee ook een sterker gevoel van plek, een thuisgevoel.

Eigenaarschap

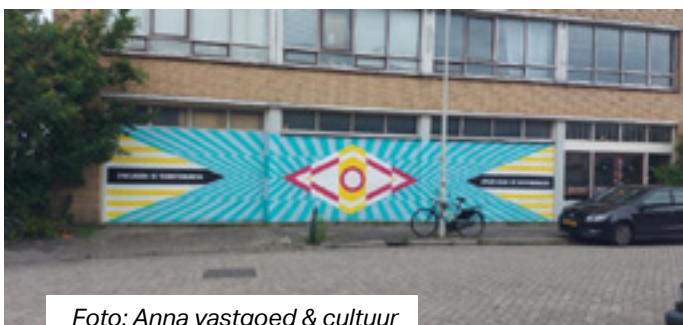

Foto: Anna vastgoed & cultuur

“Zwijgen is toestemmen” en “stilte kun je doorbreken”. Deze woorden zijn te vinden op het gebouw van de Pollux Studio's in de Binckhorst. Kunstenaar Dario Goldbach van The Hague Streetart maakte dit kunstwerk in opdracht van Stichting Critical Mass, met als doel om inwoners van Den Haag te laten reflecteren op hun eigen gedrag. Een voorbeeld van creatieve placemaking, waarbij men een thuisgevoel wil creëren door middel van kunstzinnige uitingen.

Toch wordt er niet altijd positief gereageerd op vrolijke muurschilderingen in wijken. Volgens een van de respondenten kwam het in het verleden regelmatig voor dat de buurt niet werd meegenomen in het ontwerp:

“ De bewoners kunnen echt meebeslissen wat daar komt te staan. Dat was voorheen wat minder en toen kregen we toch de reactie, leuk dat jullie er zijn maar mogen wij ook nog mee beslissen over onze eigen wijk? ” (Respondent 10)

Tegenwoordig beslissen bewoners steeds vaker mee, volgens de respondent. Ze kunnen thema's aandragen en het ontwerp wordt echt in samenspraak met hen en de kunstenaar gemaakt. Dit zou een gevoel van eigenaarschap creëren, en een binding met de plek:

“ Als er huisjes worden ondergekalkt, krijgen we op de dag zelf mailtjes of belletjes hierover, zodat er snel gehandeld kan worden om het schoon te maken. Dat toont aan dat het onderdeel wordt van hun leefomgeving en ze zijn echt trots dat ze zoiets voor de deur hebben. ” (respondent 10)

Zoals het citaat hierboven illustreert, lijkt betrokkenheid van bewoners een grote meerwaarde te hebben bij het creëren van een thuisgevoel. Door hun betrokkenheid ontstaat er een gevoel van eigenaarschap en binding met de plek. Dat eigenaarschap van belang lijkt te zijn bij het creëren van een thuisgevoel, komt ook naar voren in het initiatief 'opfleuren parkeerplekken' in de Bomenbuurt. Op dit moment wordt er door de gemeente en bewoners samen nagedacht over alternatieve invullingen van parkeerplekken. Momenteel nog tijdelijk, door de aankomende vervanging van de riolering in 2023, maar deze (tactische) testfase is bedoeld om te peilen wat de buurt van het initiatief vindt om het eventueel structureel terug te laten komen na 2023. Volgens de hierover geïnterviewde initiatiefnemer is het van belang dat iedereen zich aangesproken voelt en kansen ziet – en dat mensen het gevoel hebben dat zij iets winnen, in plaats van verliezen. Dan komen mensen ook zelf met ideeën en kunnen zij meewerken aan een toekomstbestendige buurt.

“ Dat zij een buurt maken waar ze prettig in kunnen wonen. Dat gaat zelfs meerdere generaties door. ” (respondent 6)

Door bewoners dus zoveel mogelijk te betrekken, kunnen zij bijdragen aan hun eigen thuisgevoel en binding met de buurt en diens bewoners.

4.

REFLECTIE EN DISCUSSIE

Reflectie

Het kwalificeren van Haagse placemaking initiatieven als strategisch, tactisch, creatief of standaard, geeft een eerste beeld over wat er per type placemaking in Den Haag gebeurt en welke rolverdeling zich per type voordoet tussen bewoners, maatschappelijke organisaties, overheid en ondernemers. Het is interessant te zien dat in Den Haag alle typen placemaking voorkomen. De initiatieven zijn toevalligerwijs evenredig verdeeld in aantallen over de vier typen (7 strategische, 11 tactische, 9 creatieve en 11 standaard placemaking initiatieven).

De werkelijkheid van deze initiatieven is echter complexer dan de indeling van Wyckoff doet vermoeden. Zo valt op dat er tal van kleine, tactische projecten qua locatie samenvallen met strategische placemaking initiatieven. De ontwikkelingen in de Binckhorst zijn hier een goed voorbeeld van. Naast strategische placemaking initiatieven (Binck 36) bestaan ook de kleinere, experimentele en tijdelijke tactische initiatieven (Carweide, groene hardlooproute) en creatieve placemaking initiatieven als de street art route. Allen gezamenlijk, ieder op net andere wijze, wil bijdragen aan het grotere doel van placemaking: het creëren van quality places.

Thuisgevoel en betrokkenheid

Bij het creëren van een thuisgevoel lijken gemeenschapsgevoel en eigenaarschap van bewoners belangrijke ingrediënten. Dit is overeenkomstig met het inzicht uit de literatuurstudie, waar naar voren kwam dat *door* betrokkenheid of participatie van bewoners al een thuisgevoel kan worden gecreëerd.

Deze betrokkenheid komt naar voren bij verschillende vormen van placemaking: standaard, tactisch en creatief. Enkel binnen strategische placemaking lijkt structurele betrokkenheid van bewoners geen vanzelfsprekendheid. Door de methode van dataverzameling en de redelijk beperkte selectie van initiatieven is verdere verdieping echter nodig om hier meer gegronde uitspraken over te kunnen doen.

Verder komt uit de analyse naar voren dat het per situatie lijkt te verschillen hoe het contact met de gemeente wordt ervaren. De gemeentelijke organisatie is complex en door haar bureaucratische karakter kan de aanvraag van een project soms lang duren. Structureel contact met betrokken bewoners zou dit kunnen verzachten, zodat bewoners het gevoel hebben betrokken te blijven in het proces. Kortom, samenwerkingsverbanden en betrokkenheid lijken op basis van de huidige data essentieel binnen placemaking initiatieven, en deze verschillen per type placemaking.

Discussie

De hierboven beschreven analyse rond Haagse placemaking initiatieven biedt een eerste inzicht in Haagse placemaking initiatieven. Echter, zoals in de methodologie al is benoemd kan deze analyse geen representatief beeld geven. Hiervoor is de dataverzameling, die sterk leunde op inzichten vanuit de lokale overheid, te selectief van aard.

De analyse die mogelijk is gemaakt door deze dataverzameling geeft desalniettemin een belangrijke start aan het verzamelen van kennis rondom deze initiatieven en brengt tegelijkertijd nieuwe kennishiaten aan het licht.

Vanuit de analyse blijft bijvoorbeeld onduidelijk welke rol 'thuisgevoel' heeft als onderdeel van placemaking in Den Haag. De interviews die hieromtrent zijn verzameld gaan te weinig in op dit onderdeel van placemaking om er meer vat op te krijgen dan een eerste algemeen beeld van de connectie met eigenaarschap en gemeenschapsgevoel. Meer etnografisch kwalitatief maar ook kwantitatief longitudinaal onderzoek over placemaking initiatieven en de beleving van deze plek door haar gebruikers, zou hier antwoord op kunnen geven.

Daarnaast biedt de huidige dataverzameling nog te weinig inzicht in de manier waarop betrokkenheid van bewoners bij diverse vormen van placemaking is vormgegeven. Ook de diversiteit aan bewoners al dan niet betrokken bij initiatieven is nog weinig inzichtelijk geworden middels de inventarisatie en interviews. Dit onderdeel zal dan ook verder worden uitgewerkt in het vervolg van dit onderzoeksproject.

Kortom, vervolgonderzoek is gewenst om placemaking in Den Haag op een meer verdiepende wijze te duiden. Hier zullen de verdere stappen voor worden gezet in de volgende onderdelen van het onderzoek naar placemaking in Den Haag.

Foto: Bewoners op bezoek bij voormalig SoZa gebouw. Bron: Anna Vastgoed

REFERENTIES

Cilliers, E. J. & Timmermans, W. (2014). The importance of creative participatory planning in the public place-making process. *Environment and Planning B: Planning and Design* 41 (3), 413–429. doi: 10.1068/b39098.

Corcoran, R., Marshall, G., & Walsh, E. (2018). The psychological benefits of cooperative place-making: a mixed methods analyses of co-design workshops. *CoDesign*, 14(4), 314-328.

Rommens et al. (2022). *Placemaking ontrafeld. Een literatuurstudie naar de vele dimensies van placemaking*. Den Haag: De Haagse Hogeschool.

Wyckoff, M. A. (2014). Definition of placemaking: Four different types. *Planning & Zoning News*, 32(3), 1.

BIJLAGEN

Bijlage 1: Overzicht Haagse placemaking initiatieven

Tabel 6. Haagse voorbeelden van strategische placemaking (n=7)	
1	Binck36 - verzamel pand voor innovatieve en/of creatieve ondernemers
2	Pand Zuidwest – ingevuld als verzamel pand met kleine ondernemers
3*	Community led local development: Europese subsidie voor economische initiatieven in Scheveningen
4*	Tijdelijke invulling pand voormalig Sociale Zaken (met o.a. Pitzstop en Anna & Co)
5	Tijdelijke invulling Leegwaterplein
6	Herinrichting Keizerstraat, Scheveningen, waaronder verbinden met boulevard
7	Creëren voorzieningen Bottgerwater (Leidschenveen)
Haagse voorbeelden van tactische placemaking (n=11)	
8*	CarWeide: groen broeinest en ontmoetingsplek op oude kavel Karwei
9*	Andere invulling parkeerplaatsen Bomenbuurt
10*	Buurtcamping Zuiderpark
11	Groen in plaats van tegels ('tegelwippen')
12	Groene matties: Moestuinen als ontmoetingsplek Den Haag Zuidwest
13	Andere invulling groene strook in Den Haag Zuidwest (onderdeel plan tijdelijkheid DHZW)
14*	Tijdelijke voorzieningen in binnentuinen Ruimzicht (Den Haag Zuidwest)
15	Wij Wei bank Weimarstraat (onderdeel Wij Weimar): ontmoetingsplek
16	Laak broeit (plannen om Laak groener te maken vanuit bewonersorganisatie)
17	Bier en braad Festival Binckhaven
18	Vrije plekken voor ondernemers Binckhaven om invulling te geven
Haagse voorbeelden van creatieve placemaking (n=9)	
19	Street Art Route Binckhorst
20	Stichting Archipelpoëzie
21	Muurschilderingen ZuidWest (Henk Augustijn, in samenwerking met bewoners)
22	Laboratorium voor Microklimaten, zoals Binnenhofpark
23	Broedplaatsen (stadsbreed, specifiek ook Binckhorst)
24	De wijk als podium, Theater Dakota, Leyweg
25*	Muurschildering Pollux Studio
26	Kijklab Zuidwest – visueel veldonderzoek in de wijk door en met kinderen
27	Walls of connection – voorgenomen graffiti met bewoners
Voorbeelden standaard placemaking (n=11)	
28*	Transformatie Cromvlietplein tot wijkpark
29	Opknappen binnentuinen Den Haag Zuidwest (Haagwonen)
30	Moestuinen in binnentuinen - Bouwlust
31*	Rivierenbuurt groen (beweging van wijkbewoners)
32	Buurtuin Moerwijk
33	Stadsoase Spinozahof: duurzame ontmoetingsplek midden in Stationsbuurt
34	Spark samenlevingspark
35	De Tuinen van Mariahoeve
36	Voedselbos Mariahoeve
37	Jacobahof (stadsboerderij nieuw leven ingeblazen door omwonenden)
38	Groene hardlooproute Binckhorst

*Voorbeelden met een asterix zijn ook geïnterviewd

Bijlage 2: Toelichting buiten beschouwing gelaten initiatieven

Van de 56 initiatieven die zijn opgenomen in de oorspronkelijke dataverzameling, zijn er 18 initiatieven buiten beschouwing gelaten. Dit betreft onder andere 5 initiatieven die verwijzen naar moties of beleidsplannen omtrent placemaking; zij zijn beleidsmatig wel verwant aan placemaking, maar het zijn geen placemaking initiatieven. Daarnaast zijn er 9 initiatieven buiten beschouwing gelaten waar te weinig informatie over beschikbaar is of die zich nog in een prille ideeënfase bevinden. Tot slot zijn er 4 initiatieven buiten beschouwing gelaten omdat zij te ver verwijderd zijn van de doelstellingen van placemaking om tot placemaking gerekend te worden. Zie het overzicht in tabel 7 van de initiatieven die buiten beschouwing zijn gelaten.

Tabel 7. Initiatieven die buiten beschouwing zijn gelaten voor dit onderzoek

	Omschrijving	Waarom geen placemaking
1	DIO	Loket voor ondersteuning
2	Rapport over gebiedsinvestering zone Binckhorst	Beleidsplan
3	Binnentuinen beantwoording raadsinitiatief Groep de Mos	Beantwoording motie
4	Afdoening motie Bewoners begeleiden, niet dwarsbomen	Afdoening motie
5	Plan tijdelijkheid Zuidwest	Uitvoering van beleidsplan
6	De Mannen van Schuim	Geen lopend initiatief
7	Houten dieren plaatsen	Geen lopend initiatief
8	Streetart Weimarstraat	Prille ideeënfase
9	Haagse Asfaltcentrale	Onduidelijk, te weinig informatie
0	Floating farm Scheveningen	Prille ideeënfase
11	Verheeskade	Prille ideeënfase
12	Het groene portiek	Prille ideeënfase
13	Energiekas	Onduidelijk
14	Bottum up CID, info gebaseerd op rapport	Nog in ideeënfase
15	Greens	Doelstelling te ver verwijderd
16	DEVJO	Doelstelling te ver verwijderd
17	Gulden Huis	Doelstelling te ver verwijderd
18	Stichting Mens en Tuin	Doelstelling te ver verwijderd

Wat wel en niet onder placemaking valt, blijft een lastige discussie. Ook uit de literatuurstudie komt naar voren dat de afbakening van het begrip vooralsnog onhelder is. De diverse definities die men toekent aan placemaking heeft wellicht ook zijn weerslag gehad op de dataverzameling van initiatieven die nu zijn aangedragen vanuit de gemeente tot stand is gekomen. Om een voorbeeld te geven: enkele strategische placemaking initiatieven zouden ook als gebiedsontwikkeling kunnen

worden gezien en andersom zou de aanleg van moestuinen ook voor een buurtinitiatief kunnen doorgaan.

Zo is er in de paragraaf over strategische placemaking uitgeweid over initiatieven omtrent de (tijdelijke) herinrichting van belangrijke knooppunten in wijken: het Leegwaterplein, het Bottgerwater en de Keizerstraat. Het onderscheid tussen placemaking enerzijds en het simpelweg aanleggen van infrastructuur anderzijds is hier lastig te maken, ook door de beperkte hoeveelheid data die we over dit initiatief hebben verkregen. Toch hebben wij deze initiatieven binnen de selectie behouden omdat de creatie van een thuisgevoel wordt nagestreefd, een belangrijke doelstelling van placemaking.

Waar de discussie wellicht over zou kunnen ontstaan, zijn initiatieven 15 tot en met 18 van tabel 7. Hier wordt toegelicht wat maakt dat deze niet zijn meegenomen in de analyse als vorm van placemaking. Zo is Greens juist niet meegenomen in de selectie, omdat dit erg dicht aan zit tegen een reguliere sociaal ondernemer. Het is een restaurant en een zorgmoestuin waar mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt terecht kunnen. Om soortgelijke redenen is de Stichting Mens en Tuin niet meegenomen, dit betreft de stichting achter de hierboven beschreven zorgmoestuin. Het doel van de stichting is mensen die ondersteuning of hulp nodig hebben te ondersteunen. Hetzelfde geldt voor DEVJO, een sociaal ondernemer die tiny houses wil bieden aan daklozen. Ook zit hier een sociaal aspect aan door de tiny houses bij bijvoorbeeld sportverenigingen te plaatsen, waardoor de bewoners als vrijwilliger aan de slag kunnen. De bovenstaande initiatieven hebben verschillende doelen, maar geen van allen streven zij hoofdzakelijk het creëren van een 'gevoel van plek' na. Het is goed mogelijk dat dit een (onbedoeld) zijeffect is van hun ondernemingen, maar het is niet het hoofddoel. Als vierde is ervoor gekozen om het Gulden huis niet mee te nemen in het overzicht, omdat dit meer overeenkomt met een herstructurering van een gebouw. Het betreft een oud verzorgingstehuis dat is omgebouwd om jongeren te huisvesten. Ook hier zit een sociaal aspect aan, doordat burens de jongeren die begeleiding nodig hebben helpen door bijvoorbeeld samen boodschappen te doen. Het doel van dit project lijkt vooral te draaien om verschillende soorten jongeren te huisvesten en een verbinding met de wijk op te zoeken. Toch lijkt hier niet direct sprake van een transformatie van de openbare ruimte (of een dermate ingrijpende transformatie van het gebouw dat dit direct invloed heeft op haar omgeving) en het streven naar een thuisgevoel voor de wijk.

Ondanks dat er geen eenduidige definitie van placemaking kan worden geboden, bieden de drie kernelementen van placemaking zoals aangedragen vanuit de literatuurstudie (transformatie, gevoel van plek en betrokkenheid) een belangrijk houvast om een initiatief al dan niet te identificeren als placemaking.

Meer informatie

dehaagsehogeschool.nl

kenniscentrumguts@hhs.nl

Johanna Westerdijkplein 75
2521 EN Den Haag

www.linkedin.com/company/coe-guts

DE HAAGSE
HOGESCHOOL

let's change
YOU. US. THE WORLD.